

16. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1934 r., Nr 86, poz. 789.
17. Krzyżanowski L. Sędziowie w II Rzeczypospolitej. Okręgi apelacyjne: krakowski i katowicki. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2011. S. 121.
18. Dziennik Praw Państwa Polskiego. 1919, Nr 15, poz. 200.
19. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości, 1919 r., Nr 6, poz. 224.
20. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości, 1919 r., Nr 67, poz. 733.
21. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości, 1921 r., Nr 50, poz. 302.
22. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości, 1921 r., Nr 53, poz. 339.
23. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości, 1919 r., Nr 89, poz. 486.
24. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości, 1919 r., Nr 5, poz. 165.
25. Dziennik Praw Państwa Polskiego. 1919 r., Nr 15, poz. 199.
26. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości, 1930 r., Nr 80, poz. 626.
27. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości, 1932 r., Nr 102, poz. 863.
28. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości, 1937 r., Nr 30, poz. 220.
29. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości, 1929 r., Nr 42, poz. 352.

УДК 340.15(477),1920”:347.965
DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.1-1.8>

ОСТАПЕНКО Т.О.

ПРАВОВЕ ОФОРМЛЕННЯ ІНСТИТУТУ АДВОКАТУРИ УСРР НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ.

Стаття присвячена аналізу процесу правового оформлення інституту адвокатури УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. У ній встановлено, що значний вплив на процес розвитку правозахисних установ того часу мала нова економічна політика. Також доведено, що в період воєнного комунізму сферу цивільних правовідносин було звужено до мінімуму, кількість позовів була незначною, що знижувало роль народних судів. З переходом до нової економічної політики їх питома вага значно зростає. Крім того, в статті проаналізовано нормативно-правову базу, яка регулювала організацію та діяльність адвокатури УСРР, та досліджено її вплив на подальший розвиток радянської правозахисної системи.

У статті доведено, що роль органів юстиції Української СРР, як і РСФРР та інших радянських республік, в процесі становлення адвокатури значно зростає, їх робота, порівняно з періодом громадянської війни та іноземної інтервенції, ускладнилась. Також проаналізовано організацію та діяльність губернських колегій захисників у кримінальних і цивільних справах. Встановлено, що у роки становлення адвокатури основними формами діяльності колегій захисників були приватна практика й певна робота в юридичних консультаціях.

Крім того, доведено, що колегії захисників у ці роки вже мали жорстку структуру, суворе підпорядкування юридичних консультацій президії колегії, узаконювалося втручання президії колегії в професійну діяльність адвокатів шляхом безпосереднього керівництва, постійних перевірок, контролю за їхньою роботою; процвітало адміністрування. Значним було і втручання з боку НКЮ. Це почало негативно позначатися на самостійності, принциповості адвокатів під час виконання ними професійних повноважень.

Зроблено висновок щодо взаємних відносин адвокатури та радянської влади у досліджуваній період, які свідчать про намагання гілок державної влади зробити її бутафорією захисту, «державити» цей правозахисний інститут та зацікавити діяти з пріоритетом державної влади.

© ОСТАПЕНКО Т.О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави і права (Національний університет «Одеська юридична академія»)

Також встановлено, що зміна політичної влади в Україні призвела до зміни напряму розвитку адвокатури. Більшовицька теорія порвала з віковою традицією, відповідно до якої на правову систему накладалися етичні обмеження.

Ключові слова: *адвокатура, правозахисна діяльність, УСРР, колегії захисників, радянська влада, нова економічна політика.*

The article is devoted to the analysis of the process of legal registration of the Institute of Advocacy of the Ukrainian SSR in the early 20's of the twentieth century. It found that a new economic policy had a significant impact on the development of human rights institutions of that time. It was also proved that in the period of military communism the sphere of civil legal relations was minimized, the number of claims was insignificant, which reduced the role of the people's courts. With the transition to a new economic policy, their share increased significantly. In addition, the article analyzes the legal framework that regulates the organization and activities of the advocacy of the Ukrainian SSR and examines its impact on the further development of the Soviet human rights protection system.

The article shows that the role of the Ukrainian Justice Ministry bodies, as well as the RSFSR and other Soviet republics, in the process of formation of the advocacy has considerably increased, their work in comparison with the period of civil war and foreign intervention has become more complicated. The organization and activities of provincial advocacy panels in criminal and civil cases are also analyzed. It was established that in the years of advocacy formation, the main forms of activity of defense counsel boards were private practice and certain work in legal consultations.

In addition, it has been proved that the panel of defense lawyers had already had a rigid structure in these years, strictly subordinating the legal advice of the board of the presidium, the intervention of the board's presidium in the professional activity of lawyers was regulated through direct management, constant inspections, control over their work; administration has flourished. Significant was the interference from the PCJ. It began to adversely affect the independence, the principle of lawyers in the exercise of their professional powers.

A conclusion is drawn regarding the mutual relations between the Bar and the Soviet authorities during the investigated period, which testifies to the efforts of the branches of state power to make it a form of protection, to "state" this human rights institution and to be interested in acting with the priority of state power.

It has also been established that the change of political power in Ukraine has led to a change in the direction of advocacy development. Bolshevik theory broke with the age-old tradition, according to which the legal system imposed ethical restrictions.

Key words: *advocacy, human rights activity, USSR, defense panel, Soviet government, new economic policy.*

Вступ. Інститут адвокатури у сучасному суспільстві має величезне значення для збереження демократичної стабільності та дотримання принципів правової держави, для забезпечення прав та свобод громадян. Подальший пошук розвитку найбільш демократичних форм організації адвокатури та її функціонування – одне з найбільш актуальних завдань нашого часу.

У зв'язку з вищенаведеним звернення до історії адвокатури Радянської України видається вельми актуальним та корисним. Саме радянський період становлення та розвитку вітчизняної адвокатури був досить суперечливим і цікавим для дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення аналізу правового оформлення інституту адвокатури УСРР на початку 20-х рр. XX ст. Для досягнення цієї мети слід вирішити наступні завдання:

- з'ясувати, які зміни відбулися у правовому статусі радянської адвокатури у досліджуваній період;
- встановити, які чинники впливали на процес правового оформлення інституту адвокатури на початку 20-х рр.;
- встановити, який вплив мали досліджувані процеси на подальший розвиток радянської правозахисної системи.

Результати дослідження. Після перемоги над інтервентами, білогвардійцями та національними силами перед радянською владою постало завдання відбудувати народне господарство і визначити подальший рух на шляху до соціалізму.

На початку 1921 року виникли серйозні політичні труднощі, породжені невідповідністю політики воєнного комунізму новим умовам. Воєнно-політична форма союзу робітничого класу і селянства, що склалася в роки громадянської війни та інтервенції, стала недостатньою в мирних умовах. Потрібна була економічна форма союзу [2, с. 156].

Перебороти наявні труднощі можна було шляхом проведення нової економічної політики. З огляду на це було розроблено план про заміну розкладки натуральним податком і перехід до нової економічної політики (НЕП). Однак запровадження продподатку вело до свободи приватної торгівлі.

Делегати X з'їзду РКП(б), який відбувся 8 – 16 березня 1921 року, одностайно схвалили план переходу до нової економічної політики. З'їзд висловився за негайну заміну продрозкладки продподатком. Причому продподаток встановлювався в розмірі, значно меншому, ніж оподаткування за продрозкладкою. Бідніші селяни звільнялися від деяких, а у виняткових випадках і від усіх видів натурального податку. Дбайливим господарям надавалась пільги, допускалась торгівля надлишками продуктів.

Новій економічній політиці треба було дати правове забезпечення, посилити роль органів правосуддя. Постановою Всеросійського ЦВК від 17 лютого 1921 року було ліквідовано комісії з боротьби з дезертирством і запроваджено судовий порядок розгляду справ про дезертирів, їх пособників і переховувачів. Справи про бандитизм цивільних осіб, які раніше розглядали революційні військові трибунали та були передані територіальним – губернським і окружним (районним) трибуналам. 23 червня 1921 року в РСФРР декретом ВЦВК був організований Єдиний Верховний трибунал при ВЦВК.

Враховуючи умови, що склались на Україні, а також досвід РСФРР, ВУЦВК і РНК УСРР прийняли ряд законодавчих актів, спрямованих на посилення боротьби із злочинністю.

В період воєнного комунізму сферу цивільних правовідносин було звужено до мінімуму, кількість позовів була незначною, що знижувало роль народних судів. З переходом до нової економічної політики їх питома вага значно зросла.

У зв'язку з відродженням під контролем держави дрібної підприємницької (кустарної) приватної діяльності і свободою торгівлі не тільки для селян, а й інших осіб 26 липня 1922 року ВУЦВК видав постанову «Про основні приватно-майнові права, що визнаються в УСРР, охороняються її законами і захищаються судами УСРР» [4, с. 166]. Згідно з цією постановою громадянам республіки надавалось право укладати різні (незаборонені законом) договори майнового найму, купівлі-продажу тощо. Усі позови про цивільні права вирішували лише народні суди. Був також установлений судовий порядок оскарження стягнень, що їх накладали адміністративні органи [4, с. 167].

Колегії правозаступників і обвинувачів перебували на утриманні держави. Члени колегії виконували функції захисників обвинувачених на попередньому слідстві і в суді та представників сторін у цивільному процесі. Їх призначали для ведення кожної справи безпосередньо революційні трибунали, повітові бюро юстиції і народні суди за рекомендацією завідуючих юридичними консультаціями, де вони працювали. Кількість правозаступників на той час була порівняно невеликою і не могла задовольнити зростаючу потребу населення в юридичній допомозі.

На початку 1921 року РНК УСРР видала постанову про розширення сітки юридичних консультацій. На розвиток цієї постанови НКЮ УСРР циркуляром від 11 червня 1921 року за № 94/32 запропонував губернським відділам юстиції і повітовим юридичним бюро відкривати нові юридичні консультації при волосних виконавчих комітетах, з тим щоб довести їх чисельність до кількості дільниць народних судів. Однак стан місцевих бюджетів і нестача підготовлених кадрів на місцях не давали можливості виконати це розпорядження.

Тяжке фінансове становище республіки призвело до обмеження безоплатної правової допомоги в юридичних консультаціях. Постановою РНК УСРР «Про встановлення зборів на прибутки республіки по НКЮ» з 1 листопада 1921 року було запроваджено оплату за юридичну допомогу і участь правозаступників у судових процесах. Одержані гроші надходили в доход держави для покриття витрат по утриманню правозаступників [3, с. 115].

Важливе значення для розвитку адвокатури на даному етапі мало її відповідне правове оформлення. Як вже зазначалося, цей етап в історії адвокатури України пов'язаний з уведенням у республіці нової економічної політики, що зумовило необхідність судової реформи 1922 р., яка

своєю чергою поставила па порядок денний і організаційне оформлення адвокатури. Працівники юстиції висловлювали різні думки з цього питання. Зокрема, пропонувалося створити приватну адвокатуру [2, с. 99].

У січні 1922 р. у Харкові відбувся перший Всеукраїнський з'їзд працівників юстиції, в одній із резолюцій якого («Про адвокатуру») були сформульовані такі принципи створення адвокатури: організувати колегії правозаступників при губернських відділах юстиції; оплату праці захисників встановлювати за такою з конкретним визначенням випадків звільнення від оплати; під час вибору захисника в кримінальних і представництва у цивільних справах враховувати побажання особи, яка потребує юридичної допомоги; вважати недопустимим сумісництво членів колегії захисників із посадами в НКЮ, УНК, міліції, розшуку.

За цими нормативними актами в республіці при губернських радах народних суддів створювалися губернські колегії захисників у кримінальних і цивільних справах. Члени колегії першого складу затверджувалися президією губвиконкому за поданням губернської ради народних суддів. Надалі прийом у члени колегії здійснювався президією колегії. Членами колегії могли бути особи, які мали не менш як дворічний практичний стаж роботи в органах юстиції (прокурори, члени губсудів та військових трибуналів, помічники прокурорів, слідчі, консультанти й інспектори НКЮ) або відповідну теоретичну й практичну підготовку, ступінь і порядок якої визначалися спеціальною інструкцією НКЮ. Дворічна робота на вищевказаних посадах звільняла цих осіб від іспитів під час вступу до членів колегій захисників, але за умови, що з часу залишення ними роботи минуло не більше як шість місяців [4, с. 85]. Не могли входити до колегії захисників особи, які не досягли повноліття, були позбавлені виборчих прав, перебували під слідством і судом або опікою, а також виключені раніше з колегії захисників. Члени колегії не мали права обіймати посади в державних установах і на підприємствах. Виняток становили особи, які перебували на виборних державних посадах або займалися науково-викладацькою діяльністю.

На членів колегії захисників покладалося: ведення кримінальних і цивільних справ за призначенням, а також за згодою з особами й організаціями, котрі зверталися за їхнім сприянням; ведення справ в адміністративних органах, наділених судовими правами; складання документів у судових та адміністративних справах, укладення угод і договорів, надання усних і письмових порад; участь у діяльності юридичних консультацій, а також у зборах захисників свого судового округу.

Положенням «Про адвокатуру» було закріплено такий порядок оплати праці захисників: а) підсудні в справах, у яких участь захисника обов'язкова, а також особи, визначені спеціальною постановою народного суду незможними, звільнялися від плати; б) робітники державних і приватних підприємств, члени комнезамів, військовослужбовці, службовці державних установ і підприємств оплачували послуги захисників за такою, встановленою НКЮ; в) в інших випадках винагорода захисників визначалася за погодженням із зацікавленою стороною [7].

Захисники зі своєї винагороди вносили у фонд колегії певне відсоткове відрахування, що встановлювалося НКЮ. Так, згідно з Правилами «Про регулювання діяльності колегій захисників», затверджених НКЮ республіки 19 грудня 1922 р., цей внесок становив 3% з кожної плати, що надходила захисникові за ведення цивільної або кримінальної справи.

Крім членів колегії захисників, до захисту допускалися близькі родичі обвинуваченого й потерпілого, уповноважені представники державних установ, підприємств, а також профспілкових і громадських організацій. Інші особи допускалися до захисту лише з особливого дозволу суду, в провадженні якого була дана справа.

Таким чином, першим Положенням «Про адвокатуру УСРР» замість колегій правозаступників були створені нові адвокатські органи, які відрізнялися широкими правами самоврядування. Так, якщо члени колегії правозахисників фактично перебували на державній службі, то члени колегії захисників для обговорення загальних питань своєї діяльності могли вже скликати загальні збори, обирати свій керівний орган – президію, на яку покладалося вирішення значної частини питань життєдіяльності колегії.

Задля розвитку Положення «Про адвокатуру» НКЮ УСРР 27 грудня 1922 р. затвердив Положення «Про консультації для надання юридичної допомоги населенню, що організовуються колегіями захисників» [8, с. 166]. Усі члени колегії захисників водночас були членами консультації. На чолі кожної консультації стояв завідуючий, обраний строком на шість місяців загальними зборами членів даної консультації з наступним затвердженням президією колегії захисників. Чергування кожного захисника певну кількість годин у консультації було обов'язковим. Юридична допомога надавалася у формі порад, підготовки паперів тощо.

Кошти консультацій склалися з сум, що надходили на їхнє утримання від президії колегії захисників, а також із прибутків самої консультації.

З викладеного видно, що колегії захисників у ці роки вже мали жорстку структуру, суворе підпорядкування юридичних консультацій президії колегії, узаконювалося втручання президії колегії в професійну діяльність адвокатів шляхом безпосереднього керівництва, постійних перевірок, контролю за їхньою роботою; процвітало адміністрування. Значним було і втручання з боку НКЮ. Це почало негативно позначатися на самостійності, принциповості адвокатів під час виконання ними професійних повноважень.

З прийняттям перших нормативних актів про адвокатуру в Україні розпочався процес її організаційного оформлення. Так, однією з перших у листопаді 1922 р. була створена Чернігівська губернська колегія захисників. Вже у лютому 1923 р. вона налічувала 65 членів, у червні – 72, а в 1925 р. – 96. До складу однієї з перших президій колегії у 1924 р. входили: Зуєв, Ісаєв, Приходько, Зубін, Гозенпуд, Пухтинський, Померанцев. У лютому 1923 р. почала діяти Катеринославська колегія захисників, яка вже у жовтні налічувала 133 члени. У березні 1923 р. були організовані Київська, Одеська й Полтавська колегії захисників, у квітні – Харківська, у травні – Волинська, Донецька та Подільська. Перша президія Харківської колегії була обрана у такому складі: голова – І.М. Сяк, члени М.С. Маєвський, Т.А. Новіков, П.П. Куліков, Н.Н. Познанський, В.Р. Ерівман та С.С. Смірнов [4, с. 132].

Оформлення правового статусу колегій захисників у 1922 р. зумовило значне збільшення кількості захисників в Україні. Так, у 1923–1924 рр. їх налічувалося 1 446 чоловік [3, с. 120]. Розподілялися адвокати по всій території республіки більш рівномірно, ніж у дореволюційний період. Наприклад, у 1923–1924 рр. у Харківській колегії захисників працювало 113 захисників, в Одеській – 227, Київській – 337, Донецькій – 138, Волинській – 103, Чернігівській – 182, Полтавській – 114, у Подільській – 224 [3, с. 121].

Слід підкреслити, що Положення «Про адвокатуру» вже в перші роки після прийняття зазнало деяких змін, зумовлених проведенням у республіці судової реформи. Так, 16 грудня 1922 р. ВУЦВК прийняв Положення «Про судоустрій Української РСР», яке запровадило єдину систему судових установ: народний і губернський суди, Верховний Суд УСРР. Положення передбачало, що з метою забезпечення трудящим юридичної допомоги під час вирішення цивільних спорів та надання захисту в кримінальних справах при губернських судах (і під їхнім наглядом) діють колегії захисників. Тепер замість губернських рад народних судів нагляд за діяльністю колегій захисників покладалася на губернські суди. Отже, адвокатура постійно перебувала під чийось наглядом і контролем, що заважало розвитку демократичних засад.

29 жовтня 1924 р. Постановою ЦВК СРСР були затверджені Основи судоустрою СРСР і союзних республік. У ст. 17 зазначалося, що для надання юридичної допомоги населенню, у тому числі з метою виконання завдань судового захисту, засновуються колегії правозаступників (оборонці). Вони діють на підставі Положення «Про судоустрій», загальні принципи якого визначаються союзним законодавством.

Слід зазначити, що у вересні 1927 р. НКЮ був запроваджений при президії колегії захисників інститут стажистів і практикантів [6, с. 11]. Стажистами могли бути випускники юридичних факультетів, а практикантами – особи, що мали дворічний трудовий стаж. Строк стажування й практики встановлювався не більше року. Він складався з трьох частин: робота в консультації; підготовка справ до виступу в суді; самі виступи. Після кожного етапу та закінчення стажування перед президією колегії керівник стажиста (практиканта) обов'язково звітував про його роботу, заслуховувалася також доповідь самого стажиста. Якщо керівник, а потім президія позитивно характеризували стажиста (практиканта), то його зараховували до складу колегії без іспиту. Критично оцінюючи введений інститут стажистів (практикантів), необхідно наголосити на тому, що встановлені вимоги до стажистів, і особливо до практикантів, були досить заниженими. Це в кінцевому результаті негативно позначалося на професійному рівні адвокатів.

Колегії захисників уже в перші роки свого існування намагалися підняти престиж і авторитет цієї професії. Так, у 1926 р. Харківська губернська колегія захисників звернулася з пропозицією до РНК про те, щоб назву «колегія захисників» змінити на «адвокатура». На жаль, ця слушна пропозиція не знайшла підтримки, оскільки тоді над суспільною думкою тяжіло спотворене класовим мисленням уявлення про дореволюційну та зарубіжну адвокатуру.

У роки становлення адвокатури основними формами діяльності колегій захисників були приватна практика й певна робота в юридичних консультаціях. Причому перша, як і раніше, переважала. Проте статистика свідчить, що вже в ці роки серед громадян республіки зростав

авторитет юридичних консультацій, де юридична допомога в основному надавалася безкоштовно. Так, у 1927 р. в Україні діяло 717 юридичних консультацій, у яких за період від 1 жовтня 1926 р. до 1 вересня 1927 р. було надано 78 122 поради, з них 73,9 % – безплатно; підготовлено 107 881 процесуальних документів, із них 62,8 % – безплатно [4, с. 6].

Висновки. Таким чином, уже в цей час готувався відповідний ґрунт для запровадження нової – колективної – форми організації праці захисників. Таким чином, історія взаємних відносин адвокатури та радянської влади у досліджуваний період свідчить, що намаганням гілок державної влади було зробити її бутофорією захисту, «одержавити» цей правозахисний інститут та зацікавити діяти з пріоритетом державної влади. Зміна політичної влади в Україні призвела до зміни напрямку розвитку адвокатури. Більшовицька теорія порвала з віковою традицією, відповідно до якої на правову систему накладалися етичні обмеження. Право стало розглядатися як продовження політичної влади, а правові інститути ставали інструментами, котрі пролетаріат використовував у своїх цілях.

Список використаних джерел:

1. Історія адвокатури України / Ред. кол. : В.В. Медведчук та ін. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : СДМ-Студіо, 2002. 432 с.
2. История государства и права Украинской ССР: в 3 т. / ред. кол.: Б.М. Бабий, В.Е. Бражников, Л.Л. Потаринский и др. Київ : АН УССР. Ин-т государства и права, 1987. Т. 2 : 1917–1937 гг., 1987. 296 с.
3. Купрішин В.Ф., Суслю Д.С. На сторожі прав трудящих та інтересів держави (Про історію створення, організацію і діяльність адвокатури УРСР). Київ : Політвидав України, 1973. 190 с.
4. Мещанин П.Н., Шахматов В.П. Об адвокатской деятельности В.И. Ленина: методические рекомендации в помощь лектору. Москва, 1979. 89 с.
5. Положення про адвокатуру. Зібрання узаконень та розпоряджень Робітничче-Селянського Уряду України, 1922. № 43. Ст. 630.
6. Попелюшко В.О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України : монографія. Острого : Острозька академія, 2009. 634 с.
7. Судові промови адвокатів України / Ред. кол. : В.В. Медведчук (гол.). К.: Ред. журн. «Адвокат», 2000. 216 с.
8. Сухарев А.Я. Роль и задачи советской адвокатуры. Москва : Юрид. лит., 1972. 219 с.
9. Трунов И.Л. Безопасность, воспрепятствование, давление и вмешательство в деятельность адвоката. *Адвокатская практика: научно-практ. и информ. издание*, 2006. № 1. С. 2–8.
10. Хаски Юджин. Российские адвокаты и Советское государство: происхождение и развитие советской адвокатуры 1917-1939 / Пер. с англ. Т. Морщакова. Москва : РАН, Ун-т гос-ва и права, 1993. 183 с.
11. Цельтнер П.Г. Сторінки історії адвокатури. *Адвокат: загальнодерж. період. вид.* 2002. № 1. С. 48–49.
12. Ширвиндт Е. Задачи советской юстиции в связи с новой экономической политикой. *Вестник Советской Юстиции на Украине*, 1922. № 1. С. 2–7.